

VÁLTOZÁSOK A SZÜLŐK GYEREKFELFOGÁSÁBAN, A GYEREKEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEIBEN ÉS SZOCIALIZÁCIÓJÁBAN (1910-1990)

Boreczky Ágnes

Eötvös Lóránd Tudományegyetem TFK, Neveléstudományi Tanszék

A család és gyerekkortörténeti irodalom, a családdal és a gyerekekkel foglalkozó külföldi kutatások eredményei Magyarországon a történettudomány mellett elsősorban a neveléstörténeten, illetve a pszichológián belül találtak visszhangra. A recepció első időszakában az alapművek ismertetésével és honosításával párhuzamosan (Németh és Pukánszky, 1994; Pukánszky és Vajda, 1998) a kutatók kérdésfelvetésének irányát – ahogyan másutt is – *Philippe Aries híres könyve*, a *Gyermek, család, halál* (1987) főbb megállapításaihoz való viszony határozta meg (Szabolcs, 2000). A nagyobb csomópontokat a szülői érzelmek korhoz kötöttsége, a családi légkör történeti változásai, a gyerekcentrikus család megjelenése, a szülői szerepek átalakulása (Szabolcs, 1995; Péter, 1996; Vajda, 1997; Mészáros, Németh és Pukánszky, 1998) képezték. Így például *A gyermek a kora újkori Magyarországon* címet viselő kötet tanulmányai a házastársak és a szülők-gyerekek közötti viszonyról (bensőség–ridegség), a szülői érzelmekről, a nemi szerepekről alkotott képet differenciálták, Szabolcs Éva a gyerekkor regionális és korszakonként változó hangsúlyait elemezte (Szabolcs, 1995).

Mára nyilvánvalóvá vált, hogy *a negatív és a pozitív gyerekkép egy időben és folyamatosan is létező hagyomány*, a gyermekkel kapcsolatos alapvetően különböző megközelítések (bűnösség–ártatlanság, tisztaság stb.), a közöny és a törődés (szigor, fegyelmezés–bensőséges szeretet), a korai felnőtté válás, illetve a gyerekkor társadalmi realitása nem zárják ki egymást. Ugyanakkor – mivel a tradicionális neveléstörténet nehezen integrálja a társadalomtörténeti-történeti szociológiai nézőpontot – számos probléma nincs meghatározva, és sok fontos kérdés fel sem merül. Az például, hogy miért az ágostoni „negatív gyerekkép”, majd később az ahhoz társuló nevelési módszerek váltak uralkodóvá, hogy miként függ össze és írható le a külső, társadalmi, valamint az iskola által közvetített valóság, milyen kapcsolat van a szocializáció két alapintézményének, a családnak és az iskolának az átalakulása között, vagy milyen mélyebb társadalmi folyamatok része az iskoláztatás tömegessé válása stb.

Az elmúlt években a gyerekkorkutatásokban teret nyertek a kölcsönhatásokra is reagáló megközelítések valamint az empirikus módszerek, különösképpen a tartalomelemzés (Pukánszky, 2000; Szabolcs, 1999). A neveléstörténészek számára a család, a gyerekfelfogás és gyerekkor már egyáltalán nem idegen téma, mint ahogyan a köztük levő kapcsolatok összetettsége is egyre láthatóbbá válik. Ennek ellenére még mindig kevés a ku-

tatás, és hiányzanak az olyan empirikus vizsgálatok, amelyek például a szocializációs elméletekre¹ is építve a gyerekek életkörülményeiben, családi viszonyaiban, a gyerekfelfogásban, a nevelési szokásokban stb. bekövetkezett huszadik századi változásokat tárják fel. Pedig a család és gyerekkortörténeti szempontok nagyon jól alkalmazhatóak a családszerkezet (az ún. modern család), a családfunkciók, társadalmi távolságok, a légkör, a gyerekfelfogás, a gyerekkor változó szinterei, a gyerek családon belüli helye–szerepe vizsgálatában, végső soron a polgárosodási–középosztályosodási folyamatok, a tradicionális–modernitás, folyamatosság–változás, hibriditás leírásában.

Ez a tanulmány a maga szerény eszközeivel ennek a hiánynak a pótlására vállalkozik. Háttérét a Széchenyi Professzori Ösztöndíj keretében végzett előkutatás képezi, melynek során a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola 60 hallgatójának családjában készült három–négygenerációs strukturált interjúk.

Egy újramondott interjúrészlet²...

„A nagyszüleim a 20-as években születtek falun, az adott helyen belüli költözésen kívül esetükben földrajzi mozgásról nincsen szó. Kivétel ez alól az anyai nagyapám, aki Ú-n, Jugoszláviában született, s egész gyerek- és kamaszkorát – bár különböző helyeken – ott töltötte, csak fiatal felnőttkorában került át Magyarországra, abba a faluba, ahol azóta is él. Ami a dédszüleim foglalkozását illeti, a falusi életből következően többségükben *földművesek* voltak, az anyák pedig a gazdálkodáson túl a háztartással és a gyerekneveléssel foglalkoztak, bár a szokásostól eltérően a mi családjunkban már a nagyszüleim generációjában kevés gyerek volt. Nagymamámnak egy bátyja van, nagypapámnak pedig nincs, egyáltalán nem is volt testvére. Apai részről szintén ugyanez a helyzet.

Anyai *nagyanyám* kisgyerekkorában tanyán élt a szüleivel és a bátyjával egy szobakonyhás házban, amelyhez nagy kert és udvar tartozott, ott folyt a gazdálkodás. Kamaszkorában már beköltöztek B-ra, a faluba, de a körülmények hasonlóak maradtak. Férjhezmenetelekor *ugyanabban a faluban* maradt, ám a fiatal férjjel egy új házba költözött, azóta abban élnek, csak hozzáépítettek egy szobát és komfortosították.

Nagymamám elemi iskolát végzett, majd *varrónőként* kezdett dolgozni, jelenleg is azzal foglalkozik. A családja elég vallásos volt, bár szavaiból kivéve nem kizárólag a hit, a vallástudat tette ezt fontossá, hanem a tradíció. Az ő esetében a nagyszülőknek nagy szerep jutott az unokák nevelésében. Mivel a szülei dolgoztak, *gyermekkorra legnagyobb részét a nagyszüleivel töltötte*, ilyenkor ők mondták meg, mit tehet és mit nem.

Szülei tudatosították benne gyerek mivoltát, *s elvárták tőle az irántuk való teljes tiszteletet*: ezt bizonyítja a magázás is. Arra nevelték, hogy amit mondanak neki, azt úgy csinálja, s ha kell, szó nélkül segítsen a munkában. Már egészen *kiskorától dolgoznia kel-*

¹ A hazai rétegspecifikus szocializációs vizsgálatok száma is meglehetősen gyér, ilyen jellegű nagyobb, történeti szociológiai vizsgálat pedig tudomásom szerint nem is folyik. A modernizáció összefüggésében hasonló gondolatot fogalmazott meg *Somlai Péter* A Konfliktus és megértésben (A családi kapcsolatok társadalomtörténeti irányai 1986. 91. o.).

² A hallgatók saját nagyszüleikkel, szüleikkel interjúztak, illetve magukkal készítettek öninterjút. A fenti részlet a családi interjúk summája, úgy, ahogyan az egyik hallgató elmesélte.

lett. Eleinte persze csak könnyebb feladatokat bíztak rá, mint például a ház körüli apróbb dolgok elvégzését, később viszont már főznie is kellett, vagy segíteni a földeken

Ünnepkor a nagyobb család csak a kevésbé jelentős eseményeknél jött össze. Ilyenek számított a névnap és a disznóvágás, amikor jöttek a nagyszülők meg a közelebbi rokonok is, a nagynénik, nagybácsik, unokatestvérek. A Karácsonyt és a Húsvétot viszont csak szűk családi körben ünnepelték. Nagymamám legkedvesebb ünnepe gyerekkorában a *Karácsony* volt, lelkesen mesélt a nagy terített asztalokról, s hogy *ilyenkor mindig játszott valamit együtt a család.*

Abban a korban nagyon éles volt a különbség a fiúk és a lányok között. A lányokat hagyományosan arra nevelték, hogy segítsenek a ház körüli teendőknél, főzni, varrni, mosni tanították őket, s fokozatosan készítették fel a majdani gyereknevelés feladatára. A fiúkat a „keményebb” munkákra fogták. Nagymamám szerint a fiúkat előnyben részesítették, így ő is háttérbe szorult bátyjával szemben. Elmondása szerint bátyjának jóval több mindent megengedtek. Nagymamám 16 éves volt, amikor életében először, természetesen anyja kíséretében, bálba mehetett.

A vétségek súlyosságától függően a szülők szóval és tettelesen egyaránt büntettek. Elmondta például, hogy kiskorában libákat kellett őriznie. Egyszer azonban nem figyelt oda, a libák tilosba mentek, és ezért nagyon megbüntették. Az édesapja ostorral verte meg a lábát. Később, hét éves korában az iskolában elcsente padtársa palavesszőjét. Mikor édesapja ezt megtudta, ölébe vette, és elmagyarázta neki, hogy ilyet soha többé nem szabad csinálni, mert nagyon nagy bűnnek számít, majd pedig vissza kellett adnia padtársának az ellopott palavesszőt. Idősebb korában előfordult, hogy később ért haza, ilyenkor megszidták.

Úgy érzi, annak ellenére, hogy szülei minden tekintetben elég szigorúak voltak, törekedtek arra, hogy szoros kapcsolat alakuljon ki köztük és a gyerekek közt. *Nem érzi, hogy kényeztették, de nem is korlátozták.* Ha gondja volt, bizalommal fordulhatott feléjük, biztos megértésre számíthatott.

Sok időt azonban nem tudtak együtt tölteni, csak esténként és vasárnaponként volt együtt a család, na meg az ünnepeken. Elmondása szerint szülei, különösen *anyja, amikor tehette, mesélt neki.* Szívesen hallgatta a *szülők gyerekkori élményeit, emlékeit,* de a *Jancsi és Juliskát* vagy a *Piroska és a farkast* is. Játsszani azonban csak ritkán játszhatott a szüleivel, ha volt egy kis idő, akkor Csapd le csacsit játszottak. *Az utcabeli gyerekekkel viszont sokat játszottak együtt, fiúk-lányok egyaránt.* Nyáron fogócskáztak, bújócskáztak, kisházat és homokvárat építettek, ugróiskoláztak és körjátékokat játszottak. Télen szánkóztak, hógolyóztak, hókunyhót építettek. Nagyon sokat olvasott gyerekkorában. Különösen a képekkel illusztrált mesekönyveket szerette, aztán a szerelmes és kalandregényeket. Saját könyve azonban alig volt.

Megismerkedésre, udvarlásra a bálók nyújtották a legjobb lehetőséget. Nagymamám is itt ismerkedett meg későbbi férjével, a nagyapámmal.

Anyai *nagyapámnál* a nevelést illetően hasonló volt a helyzet, mint a nagymamám-nál. Ugyanúgy *szigorral* nevelték és *fegyelmet* követeltek meg tőle. Nagyapám egyetlen gyerek volt, 1922-ben született, mint már említettem, egész gyerekkorát Jugoszláviában töltötte, s csak az érettségi után, a negyvenes évek elején jött át Magyarországra. Bár adótisztai gyakornok volt előtte, itt sofőrként kezdett dolgozni.

Nagyapám nevelésében a nagyszülőknek kisebb volt a szerepük. A szülei és közte nagyon jó volt a viszony, persze magázta őket, de ez abban az időben ez természetes volt, mint az idősebbek tiszteletének egyik jele. A kisebb ünnepeket, a névnapokat, születésnapot, vagy a disznóvágást a tágabb család-rokonság együtt ünnepelte, de a fontosabb ünnepek náluk is mindig szűk családi körben zajlottak. Legkedvesebb ünnepeként ő is a Karácsonyt említette, s nagyon emlékezetes volt számára az első karácsonyfa feldíszítésének élménye. Annak ellenére, hogy egyedüli gyerek volt, *nem kényeztették*.

Már *kisgyerek korában dolgoznia kellett*, mint azoknak a gyerekeknek, akik többen voltak testvérek. Sokat segített például apjának, aki egyébként cipész volt, de volt egy darab földje is, a föld megművelésében, illetve az állatok etetésében. Amikor azonban tanult, a szülei nem ragaszkodtak hozzá, hogy segítsen, sőt, nem is engedték volna. *Nagyon fontosnak tartották a tanulást*, s ha látták, hogy valami a tanulás rovására megy, megbüntették. Ilyen volt például a foci, amitől egy idő után eltiltották. Ő azonban titokban folytatta, s mikor kiderült, nagyon leszidták. *Veréssel azonban sosem büntették*. Szülei elég sok időt töltöttek vele, *édesanyja mindig mellette volt, s kicsi korban sokat mesélt neki*. Arra azonban nem emlékszik, hogy a szüleivel valaha is játszott volna. Ő a *barátaival játszott*, a nagymamámhoz hasonlóan, kint az utcán. Abban a társaságban azonban *kizárólag fiúk voltak*, s idejük legnagyobb részét focizással töltötték.

Szüleitől sok könyvet kapott, kedvencei elsősorban az indiános könyvek és a kalandregények voltak. Apai részről a nagyszüleimről keveset tudok, azt is inkább édesapám elmesélése által. Nagymamámát ugyanis nem ismertem, nagypapámát pedig csak nagyon ritkán látom. A *szüleimnek* már egészen más gyerek és ifjúkoruk volt. Ők a *60-as évek* fiataljai, lényegesen *más életstílust*, sokkal *több szabadságot* tudhattak maguknak, mint a szülei. Édesapám Budapesten született, ott élt egy darabig a szüleivel és két lánytestvérével. Később a Balaton mellé, S-ra költöztek, tanulmányai miatt pedig egy ideig P-n, majd K-n is élt. Mivel a három gyerek közt ő volt a fiú, ő volt a kedvenc, talán kicsit *kényeztették* is, meg nem igen korlátozták semmiben. Megszokásból megkeresztelték, de különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak a dolognak. Nagyszülei már nem éltek, amikor megszületett, a rokonok pedig mind távol voltak, a nevelés márcsak ezért is, kizárólag a szülők feladata volt. Szüleit tegezte, nagyon jó viszonyban volt velük.

Ünnepkor csak a szűkebb család volt jelen, a szülők és a gyerekek. Születésnapot, névnapot ünnepeltek ugyan, de ezeknek nem volt különösebb jelentőségük. Igazán fontos ünnepnek náluk is a Karácsony és a Húsvét számított.

Mint már említettem, édesapámnak két nővére van, s valójában gyerekkorukban *nagy volt a nemek közti megkülönböztetés*. Mivel egyetlen fiú volt, kiskorában a szülei és a nővérei is kényeztették, később pedig kamaszként sokkal *szabadabb* volt, mint a testvérei. Mint fiúnak sokkal több mindent megengedtek neki, persze elsősorban a szórakozás terén. Mert ami a *munkát* illeti, a ház körüli munkákban *már kiskorától neki is segítenie kellett*. Ha nem akart, leszidták. Komoly bűnnek az számított, ha a szülői tiltás ellenére elszökött valamelyik szórakozóhelyre. Ilyenkor szobafogság lett a büntetése. Egyszer édesanyja meglátta, hogy a barátaival dohányzik, ez volt az egyetlen eset, amikor megverték.

Rengetegféle játékra és szórakozásra volt alkalma, hiszen a Balaton önmagában is lehetőség, télen-nyáron. Olvasni is nagyon szeretett, könyvei elsősorban kalandregények,

később krímik voltak. Elmondása szerint udvarlásra szintén nagyon sok alkalma nyílt, itt okként szintén a Balatont hozta fel. Édesanyámmal is itt ismerkedett meg, itt házasodtak össze, ezt követően azonban M-re, *édesanyám lakhelyére költöztek*, vissza B-re, az Alföldre.

Annak ellenére, hogy édesanyám is ugyanabban a korszakban nőtt fel, mint apám, az ő életében mégis több korlát volt. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy lány volt, és hogy falun élt. Ráadásul a szülei elég *erkölcsösen és szigorúan* nevelték. Ebben azonban sem a nagyszülőknek, sem a rokonoknak nem volt közvetlen szerepe. A házimunkába már kisiskolás korában befogták, de csak az iskolai szünetekben és a házi feladat elvégzése után kellett segítenie. Bár mindkét szülőt szerette, édesanyjával sokkal bensőségebb és bizalmasabb volt a kapcsolata, ami talán azért is volt így, mert édesapját a foglalkozása miatt keveset láthatta (apja sofőr volt). Ezért a *büntetéseket* is inkább *édesanyja* rótt ki rá, de *veréssel sosem büntette*. Az ünnepeket a nagyszülők, szülők gyerekek együtt töltötték. A Karácsony nála is kedvenc ünnepnek számított és számít ma is.

Akárcsak apám esetében, anyám családjában is jellemző volt az *eltérő nemű gyerekek közti megkülönböztetés*. Édesanyámnak egy bátyja van, s szerinte gyerekkorában igencsak hátrányban volt vele szemben. Mivel fiú volt, és idősebb is, sokkal több mindent megengedtek neki, és a későbbiek során is *több mindenbe volt beleszólása*, mint anyámnak. 18 éves volt, amikor először elengedték egyedül szórakozni, a bátyja ezt már jóval korábban megtehetette.

Kisgyerekkorában *édesanyja* neki is *gyakran mesélt*, és sok mesekönyve is volt. Később aztán volt olyan időszak, amikor kizárólag indiános könyveket volt hajlandó olvasni, majd kamaszkorában a kaland és szerelmesregényeket kedvelte elsősorban. Szüleivel csak ritkán, az utcabeli gyerekekkel, fiúkkal, lányokkal viszont nagyon sokat játszott együtt. Társas-, kör- és szerepjátékokat játszottak, fogócskáztak, bújócskáztak, labdajátékokat és versenyeket játszottak.

Szüleim már szabadabban nevelkedtek, mint a nagyszüleim. A mi generációnkhoz képest azonban ez már nem mondható el róluk. Az évtizedek múlásával a nevelés, a szülő-gyerek kapcsolat fokozatosan változik. Lassan egészen más gyerekkép, felfogás alakul ki. Míg a nagyszüleim életében a szigor és az erkölcsös nevelés egyértelműen jelen volt, a szüleim generációjában már kevésbé volt jelentősége, az én korosztályom nagy része pedig szinte teljesen nélkülül él. Másként tekintenek ma egy gyerekre, mint ahogyan a nagyszüleim szülei tekintettek rájuk. Egy mai gyereknél a játék az elsődleges, nem pedig a korai munka.

Öcsém és én, legalábbis gyerekkorunkból a játékokra emlékszünk vissza, nem pedig a munkára. A mi nevelésünkben a nagyszülőknek elég nagy szerep jutott, hiszen gyerekkorunkban rengeteg időt töltöttünk náluk. Négyéves koromig náluk is laktunk, majd ekkor, öcsém születésével új házba költöztünk, jelenleg is abban élünk.

Úgy érzem, mindkettőnknek nagyon jó és közvetlen a kapcsolatunk a szüleinkkel. Természetesen tegezzük őket, ezt másként el sem tudnám képzelni.

Ami az ünnepeket illeti, a Karácsony és a Húsvét kisgyerekkorom óta szűk családi körben zajlik nálunk, amibe beletartoznak a nagyszüleim is. Egyéb ünnepekkor, mint például név- és születésnapok, más rokonok és a család barátai is eljönnek.

Köztem és az öcsém közt semmi megkülönböztetés nincs, azon kívül, hogy ő négy évvel fiatalabb nálam, és ezért bizonyos dolgokban még korlátozzák. Egyébként egyikünknek sincs előnye a másikkal szemben, és azt hiszem, ez így jó.

Mindketten 13–14 évesek voltunk, amikor először elengedtek egyedül. Addig esetleg valamilyen idősebb ismerős kíséretében mehettünk el. Abban, hogy időben kell hazaérni, sokáig voltak megkötések, ebből sok vita, néha büntetés is adódott, *kisebb leszidások, durvább esetben esetleg egy pofon. Más vétségnek a szemtelen, „visszafeleselő” viselkedés számított, és olyasmi, ami a tanulás rovására ment. Komoly büntetést azonban sosem kaptunk érte. Ami a munkát illeti, gyerekkoromban sem öcsémnek, sem nekem nem kellett semmit sem csinálnunk. Mikor már nagyobb voltam, a fontosabb házimunkákat, például mosogatás, porszívózás, porolgatás stb. rám bízta.*

Szüleink mindig arra törekedtek, hogy szoros legyen a kapcsolat köztük és köztünk. Ez sikerült is, és szerencsére ma is így van. A kapcsolatunk nyitottabb, közvetlenebb, barátságosabb, nem annyira feszélyezett, mint azelőtt, például a nagyszüleink családjában. Amikor csak tehetik, velünk vannak, szabadidejük legnagyobb részét ránk fordították-fordítják. *Gyerekkorunkban nagyon sokat meséltek nekünk, sokat játszottak velünk. Rengeteg mesekönyvet, játékot kaptunk tőlük. Ha időnk engedi, még ma is játszunk valamilyen kártya vagy társasjátékot, mikor együtt vagyunk...*

V. O. főiskolai hallgató

...és amiről szól

V. O. szülőhelyétől távol tanul, egy vidéki főiskolán. Családjának helyi státusa a három generáció alatt nem sokat változott, de *a paraszt- és iparos világ összekapcsolódásából egy jellegzetes vidéki életút* rajzolódik ki: V. O. szülei érettségiztek, apja építésvezető, anyja orvos-asszisztens, ő pedig tanárnak készül. Az interjúrészletből kitetszik, hogy

- a családban – legalábbis anyai ágon – minimális a földrajzi mobilitás,
- családszerkezetileg a nukleáris, a háromgenerációs család és a módosított nukleáris család váltják egymást, miáltal a nagyszülők az első és a harmadik generációban a szülőkkel együtt a szignifikáns mások szerepét töltik be,
- a hagyományos generációs és nemi szerepek lassan ugyan, de fellazulnak, ezért a felnőtt és gyerekvilág határai is kevésbé élesek, de a két világ közeledésében finoman kijelölt határt szab a hagyomány, a felnőttek iránti tisztelet, mely egyébként önmagában is megváltozott tekintélyi viszonyok része, ugyanakkor
- a szülő-gyerek kapcsolat természetesebbé, bensőségesebbé válik,
- a szülői kontroll csökken,
- megváltozik a munka szerepe, a szükségből elsődlegesen szimbolikus jelentésre tesz szert, és kitolódik az az életkor is, amikor a gyerekek részt kell vállalnia a családi feladatokban,
- megváltozik a tulajdon értelme,
- a gyerekkor fogalma összekapcsolódik a játékkal és a tanulással,
- átértelmeződik a tágabb–szűkebb család,

Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában (1910–1990)

– átértelmeződik a hétköznap–ünnepnap,³ valamint a családi együttlét.

Az interjú egy az eddig feldolgozott 60 családinterjú közül. Értelemszerűen felvetődik tehát a kérdés, hogy vajon jellegzetes változásokat reprezentál-e vagy sem. A továbbiakban már erről lesz szó.

A társadalmi helyzet és az életkörülmények alakulása

A kutatásban résztvevő hallgatók szüleinek több, mint fele egyetemet-főiskolát végzett (54%), egyharmada érettségizett (38%). A nagyszülők esetében a többség 4–6 elemi, illetve 8 osztályt járt, a felső, illetve középfokú végzettségük aránya mindössze 7, illetve 13% volt (1. táblázat). Az iskolai végzettség egyértelmű növekedése ugyanakkor a társadalmi státusz változását közvetlenül nem értelmezi vagy támasztja alá. A *hallgatók szülei* kevés kivétellel *középosztálybeliek* (2. táblázat), s jóllehet helyzetük nehezen hasonlítható össze a családjaik közel 100 évvel korábbi helyi státusával, a dédszülők között is alig volt teljesen nincstelen, napszámos, cseléd vagy munkásember. A dédszülők több mint 50%-a néhány holdas gazdaként művelte földjét, illetve iparosmunkából, kereskedésből élt: a hatvan családból 8-ban vannak paraszti, 13-ban iparos-kereskedő, és 10-ben paraszti és iparos ősök együtt.

1. táblázat. Az iskolai végzettség alakulása

Iskolai végzettség	Nagyszülők		Szülők	
	fő	%	fő	%
4–6 elemi	32	31,1	–	–
4 polgári	13	12,6	–	–
8 osztály	19	18,4	1	1,0
8 osztály összesen	32	31,1	1	1,0
elemi + ipariskola	7	6,8	–	–
polgári+ipariskola	2	1,9	–	–
8 osztály + ipariskola / szm.-képző	2	1,9	–	–
szakmunkásképző	8	7,8	7	6,7
ipariskola + szm.képző együtt	19	18,5	7	6,7
érettségi	13	12,6	39	37,5
főiskola	1	1,0	23	22,1
egyetem	6	5,8	33	31,7
egyetem + főiskola együtt	7	6,8	56	53,8
egyéb....	–	–	1	1,0
Összesen	103	100,0	104	99,8

³ Erre utal pl. az, hogy a nagyszülők gyerekkorában Karácsonykor, de csakis akkor, nagy néha együtt játszott a család: az élet, a munka komoly dolog, nem fér össze a játékkal. Az ünnep, az más. A harmadik generációban a játék a szabadidő természetes része lett.

2. táblázat. A hallgatók szüleinek foglalkozása

		SZÜLŐ 1.									Összesen
		Értelmiségi	Tisztviselő	Vezető	Középvezető, művezető	Középszintű alkalmazott	Katona, rendőr, tűzoltó	Vállalkozó	Munkás	Egyéb*	
SZÜLŐ 2.	Értelmiségi	10	6	2	1	5	–	4	2	4	34
	Tisztviselő	–	–	1	3	2	1	3	1	1	12
	Vezető	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
	Középszintű művezető	–	–	–	1	3	–	–	–	1	5
	Középszintű alkalmazott	–	–	–	–	–	2	–	1	–	3
	Vállalkozó	–	–	–	–	1	–	–	1	1	3
	Összesen	10	6	3	5	11	3	7	5	8	58

* csak az egyik szülőről van adat

Ha a családi státusz kevésbé is, az életkörülmények jelentősen megváltoztak. A változásokat jól tükrözik a gyerekkori lakhelyekre és lakóhelyekre vonatkozó adatok. Ezek szerint a nagyszülők majdnem négyötöde a század első harmadában falun töltötte gyerekkorát, megközelítően annyian, ahányan a harmadik nemzedékből a hetvenes-nyolcvanas években Budapesten és a nagyobb városokban. A szülők kb. fele lakott már csak falun, a gyerekek egynegyede (3. táblázat). A gyerekkor így – ahogyan ez a demográfiai adatokból egyébként is ismert – egyre inkább a városhoz, a városi életkörülményekhez kapcsolódik, ami kitűnik a lakásviszonyok, illetve később a játékok alakulásából is. (Ez utóbbit később bővebben is tárgyaljuk.)

3. táblázat. A gyerekkori lakhelyek megoszlása a három nemzedékben (%)

A település típusa	1. generáció	2. generáció	3. generáció
Budapest	6,4	18,9	33,3
Nagyobb város (megyeszékhely, vagy megyei jogú város)	4,8	14,4	27,8
Kisváros	11,2	10,8	12,2
Falu	70,4	53,2	26,7
Tanya	4,0	0,9	–
Egyéb	3,2	1,8	–
Összesen	125 fő	111 fő	90 fő

A nagyszülők több, mint 90%-a nem lakásban, hanem házban nőtt fel. A házak többsége ugyanakkor 1–2 szobás, komfort nélküli, egyszerű, gyakran vályogból épült vagy vert falú parasztháznak épült. A második nemzedék több, mint fele még ugyanilyen házakban gyerekeskedett, de a komfortos vagy komfortosított házak részaránya ekkorra kétszeresére nőtt, és a városba költözéssel együtt természetesen a korábbinál jóval többen éltek már bérházakban-bérlakásokban. Megjelent a városi albérlet, illetve a társbérlet is, azaz a *gyerekkor létfeltételei, fizikai körülményei differenciáltabbá váltak*.

A lakásviszonyok a harmadik generációra tovább differenciálódtak, az induló vagyoni helyzet különbségei láthatóbbá lettek. A hallgatók gyerekkorának meghatározó tere már a komfortos, leggyakrabban 2 szobás (lakótelepi panel vagy társasházi) lakás, de megnőtt az albérletek-társbérletek aránya, a komfortos házakon belül pedig a nagy, két-szintes, 4–6 szobás házaké. Mindez együtt azt jelenti, hogy a modernizálódó lakásviszonyok ellenére igazi gyerekszobája, saját gyerekbirodalma még a harmadik generációban is csak keveseknek volt. Az élettér is csak abban a néhány családban növekedett jelentősen, amelyik 3 szobás lakásba vagy nagy házba költözött, vagyis a három generáció közös élménye a *szűkösség és a zsúfoltság, a „privacy” hiánya*,⁴ melybe a változó szintereken, az udvarokban–kertekben–utcán–gangon–játszóterén folyó gyereklet eltérő generációs élményei ötvöződnek. A gyerekevek azonban érzékletesebbé lesznek, ha a gyerekszám alakulását, valamint a háztartások nagyságát és összetételét is megvizsgáljuk.

A gyerekszám és a háztartások összetételének alakulása a három nemzedékben

A nagyszülők generációjában a 10-es évektől a harmincas évek elejéig terjedő időszakban még elég gyakorta (kb. a családok egynegyedében) volt 6-nál több gyerek, és az átlagos gyerekszám is magas volt. A szülők nemzedékében gyakori lett a kétgyerekes család (míg korábban a 100 családból 17-ben, itt a 109-ből 46-ben volt két gyerek), az átlag 2,5 főre csökkent, a hallgatókéban pedig 1,9 főre változott (4. táblázat).⁵

4. táblázat. A gyerekszám alakulása a három nemzedékben

	1. generáció	2. generáció	3. generáció
A családok száma	100	109	57
Gyerekszám összesen	400	268	106
Átlagos gyerekszám	4,0	2,5	1,9

⁴ A privacy fordíthatatlansága, a privátszféra megnevezés nehézsége, a magánélet részint más értelme, önmagában is értelmezésre szoruló jelenség. Olyan környezetre utal, amiben az individuális, privát létet csak elvonulásként, kivonulásként, szeparálódásként, egyedüllétként lehet megnevezni, vagyis egy olyan részben hagyományos közösség szempontjából, mely csak negatív állapotként vagy valaminek a hiányaként képes jellemezni az egyik legalapvetőbb pszichikai szükségletet.

⁵ A családok nagyobb felében (ahogyan más országokban is), a gyerekek száma folyamatosan csökken. Ez a tendencia azonban könnyen félreértelmezhető, mert az átlagos gyerekszám a hetvenes években annyi, mint amennyi *Armstrong* vizsgálata szerint Angliában a 19. század közepén volt (1,8–1,9 fő; *Armstrong*, 1972) és alig kisebb, mint *Laslett* klasszikus kutatásaiban a 18. század végén (2,1 fő; *Laslett*, 1972a).

A *gyerekszámhoz hasonlóan a háztartások is a szülők nemzedékében változtak lényegesen* (többek között a korábbinál sokkal, átlagosan egy fővel kisebbek lettek), végül a harmadik generációra a kisebb és nagyobb háztartások száma *kiegyenlítődött*, és a 4–5 fős háztartások kerültek túlsúlyba (5. táblázat).

5. táblázat. *Az együttélők száma és a család típusa a három nemzedékben*

<i>A megkérdezettek száma</i>	<i>1. generáció</i>	<i>2. generáció</i>	<i>3. generáció</i>	<i>Összesen</i>
A megkérdezett családok száma	99	103	65	267
Az adatok száma	243	297	143	683
A konjugális családok száma	142	170	110	422
A konjugális családok aránya %	58,4	57,2	76,9	60,9
A háztartás átlagos nagysága a megkérdezett gyerekkorában és kamaszkorában	5,9	4,6	4,1	–
A háztartás átlagos nagysága	5,3	4,3	4,1	–

Másfelől azonban a háztartások⁶ még a negyvenes-ötvenes években, a második generációban is népesebbek maradtak, mint az – európainál egyébként nagyobb, korabeli – amerikai családok, és a hazai történeti rekonstrukciós vizsgálatok eredményeit idézik (*Andorka és Faragó*, 1984).

Szerkezetét⁷ tekintve a három generációban a háztartások kb. kétötödét nem az egyszerű háztartású nukleáris család alkotta, vagyis a *megkérdezettek* számottevő csoportjának *alapélménye nem az úgynevezett modern kiscsaláddhoz kapcsolódik*.

A nem nukleáris család nagyon változatos, a szakirodalomból ismert majd minden alakzat előfordult. Felsorolásszerűen néhány példa: az idősebb gyerek megnősült, de szüleivel és testvéreivel maradt, a testvérek házastársaikkal és gyerekeikkel éltek egy fe-

⁶ Az amerikai családok az európaiaknál nagyobbak voltak. 1790-ben egy átlagos háztartás 5,8 szabad embert jelentett, a 19. század közepére ez 5,55-ra változott, az 1860-as évekre pedig 5,28-ra. Az ezt követő évtizedekben így alakult: 1880: 5,04; 1890: 4,93; 1900: 4,76; 1940: 3,77; 1950: 3,52; 1960: 3,67; 1967: 3,70 (*Greeven*, 1972. 551. o.). Összehasonlításképpen Angliában *Wall* vizsgálatában 409 település adatai alapján az átlagos háztartás nagysága a 17. század végétől a 18. század végéig 4,17 és 4,96 között mozgott (*Wall*, 1972, 192. o.). *Laslett* a 1801-től a kilencvenes évekig 4,59, a századfordulóiig 4,58, a tizes évekig 4,56-os adatokkal számolt (*Laslett*, 1972b. 140. o.), Franciaországban 1880-ra az átlagos háztartás már 4 fő alá esett. *Anderson* e századi adatokat is ismertet. Nála az 1961-es angliai és walesi adatok alapján a háztartások átlagos nagysága 3,0 fő. (*Anderson*, 1972. 219. o.).

⁷ A háztartásszerkezetre vonatkozóan a *Laslett*-féle kategóriákat használtam (*Laslett*, 1972. 31. o.) Ezek a következők: (1) egyszerű családi háztartás (szinonimái a nukleáris család, elemi család, biológiai család), leggyakrabban egy konjugális családra épül, vagyis szülőkre és gyerekekre, (2) kiterjedt családi háztartás (extended family household), ezt a fogalmat *Laslett* erősen leszűkítette, ugyancsak egy konjugális családot tartalmaz, de emellett még egy-néhány olyan rokont, mint pl. az egyik szülő apja, vagy nagynénje. Ha a nagyszülői pár is jelen van, az már a (3) kategóriába, az összetett háztartásba (multiple household) tartozik. Az összetett háztartás valamennyi olyan család gyűjtőneve, amelyben több konjugális család kapcsolódik össze. Az általam vizsgált családokban ez leggyakrabban a teljes három generáció együttélését jelenti, és csak annyiban különbözik a kiterjedt családi háztartástól, hogy mindkét nagyszülő él. Ez szerintem lényegét tekintve nem eltérő családszerkezet, mégis külön kezeltem, hogy a tendenciák összehasonlíthatók legyenek a nem magyarországiakkal.

dél alatt, anya és nővére neveltek egy gyereket, két egyedülálló testvér a sajátját és a másikat, de még olyan nagycsalád is adódott, amelyben egy kétgyerekes család a szülők valamennyi gyerektelen testvérével, vagy a három generáció, a nagyszülő pár minden gyerekével, azok házasársaival és unokáival élt együtt. *A sokféle kiterjedt és összetett háztartástípus* a nem nukleáris családok visszaszorulásával párhuzamosan, a *harmadik generációra leegyszerűsödött és homogenizálódott*. Az egyszerű háztartás – nukleáris család térnyerésével a nagyobb/összetett háztartások is két nagyobb formába rendeződtek, a többgenerációs, egy vagy két nagyszülő háztartásba.

A nem nukleáris család-háztartást tekintetbe véve, a szülői generáció még az elsőtől állt közel, a gyerekek több mint 40%-a mindkét generációban ilyen háztartásban élt. Ez a háztartástípus az egyszerű háztartások erőteljes növekedése ellenére a harmadik generációban is relatíve magas maradt, a hallgatók kb. egynegyedét – egyötödét érintette (megoszlása szerint kb. kétharmad részben három, esetenként négygenerációs – kiterjedt, a többi pedig összetett háztartás). Az idősebbekkel való együttélés ekképpen még a hetvenes – nyolcvanas években felnövő generáció számára sem marginális élmény, az öregek által közvetített világok sem csupán az ünnepnapok részei.

Bár sajátos formában, ez vonatkozik azoknak a hallgatóknak egy jelentős csoportjára is, akik külön éltek a nagyszülőktől. A konjugális alapú *nukleáris család*, az úgynevezett modern kiscsalád a harmadik generációban ugyan domináns lett (77%),⁸ a közvetlen család fogalmából azonban a nagyszülők továbbra sem szorultak ki. A generációk különélése ellenére az idősebbekre még ekkor is legalább minden harmadik családban fontos feladat hárult (gyerekfelügyelet, bevásárlás, kíséretetés, iskola utáni ebédeltetés stb.). Ezek a *családok módosított kiterjedt* családként funkcionáltak, a szülők mellett gyakran a nagyszülők is a „szignifikáns mások” szerepét töltötték be. Végül is mindez *tágabb szocializációs közeget, összetettebb kapcsolatrendszert*, (bár sokszor nehezen összeegyeztethető) *mintákat, különféle valóságok internalizálásának lehetőségét/kényszerét*, egyben a családi összetartozás – segítségnyújtás megélt, megalapozott tapasztalatát eredményezte.

Szülők és gyerekek

A szerepek, a társadalmi távolság, a privát szféra és az intimitás alakulása

A szerepek

A mai család, mint köztudott, kevéssé hasonlt a 19. századi ábrándképre. A nők többsége dolgozik, a harmadik generációban egyetlen gyerek sem nőtt fel olyan családban, amelyben az anya tisztán a család, az otthon és a gyerekeknevelés hármásában alakította-

⁸ Érdemes megjegyezni, hogy a vizsgálat során az egyszerű háztartás, azaz pl. a konjugális alapú nukleáris család és a társadalmi csoport nem mutatott szoros összefüggést (a háztartások megoszlása a paraszti családokon belül ugyanolyan, mint a többiben). Ez arra utal, hogy az együtt élő család szerkezete, s ezzel a gyerekek közvetlen szocializációs környezete nem elsősorban a társadalmi csoport függvénye.

alakíthatta volna ki szerepét. A váltás negyvenes-ötvenes években történt, akkor, amikor a szülők gyerekek voltak, vagyis majdnem minden második családban az anya előbb otthon volt úgynevezett háztartásbeliként, és csak évek múltán állt-kényszerült munkába.

A kétkeresős család tömeges megjelenése ugyanakkor nem alakítja át magától értetődően a családon belüli viszonyokat és szerepeket, az átalakulás nagymértékben függ a család társadalmi, illetve a szülők foglalkozási csoportjától (v.ö. *Gowler és Legge*, 1983). Ez a vizsgálatban részt vevő családokra nézve is igaz.

Az első generációban a nemi szerepek merevek. Az apa mint családfenntartó autoritással, tekintéllyel bír. A feleség feladata az otthoneremtés, a háztartás és a gyerekevelés, következésképp az anyák sokkal több időt töltenek a gyerekekkel. A másodikban a nők munkavállalása ellenére hasonló a helyzet. A fordulópontra akkor következett be, amikor a mai huszonévesek szülei szülők lettek, jóllehet a szerepegyenlőség (közös szülői döntések, rugalmas munkamegosztás, közös gyerek gondozás stb.) ott erőteljesebb és kifejezettebb, ahol mindkét szülő diplomás.

A gyerekek esetében (a játékokról külön lesz szó) a *nemek szerinti szerepek*, feladatok minden generációban elkülönülnek, ez azonban a mai fiataloknál már kevésbé evidencia, és ezért gyakran a testvérek közötti konfliktusok visszatérő forrása (ki viszi le a szemetet, ki mosogat stb.). A *falusi eredetű családokban még a közelmúltban – talán jelenleg is – több, a (fizikai) munka világába fűződő elvárás*, a gyerekeknek a háztartás mellett egyéb gazdasági tevékenységben is részt kell venni.

A szülőktől való függetlenedés, az önállóvá válás a folyamatos emancipációs, illetve kontroll-csökkentő tendenciák ellenére nemenként különbözik ugyan, mégis elsődlegesen a gazdasági aktivitáshoz kötődik. Azok, akik korábban kezdtek dolgozni, hamarabb önállósodtak, az iskoláztatás idejének növekedésével a függetlenedés korszaka viszont kitolódott. A nagyszülők fiatal korában a fiúk aránylag fiatalon egyedül mehettek szórakozni, a nagymamákat azonban csak kíséreléssel engedték el. A következő nemzedékben a fiúk esetében ugyan apáikhoz képest valamivel később lazult a kontroll, de a lányok között voltak már olyanok, akiket elengedtek felügyelet nélkül. A harmadik generációban lányok-fiúk egyaránt szabadon mozognak, a fiúknak kevesebb konfliktusuk van szüleikkel, a lányok viszont fiatalabbak, mit anyjuk volt, amikor egyedül mehetett el hazulról.

Társadalmi távolságok: a felnőtt és a gyerekvilág. Intimitás, ünnepek

Amikor a nagyszülők gyerekek voltak, a felnőttek és a gyerekek világa élesen és határozottan két külön világgént létezett, ami például kifejeződött abban is, hogy a gyerekek nem nyúlhattak a szülők személyes tárgyaihoz. A szülőket tisztelni kellett, ez természetesen nem jelentette a szeretet hiányát, azt viszont igen, hogy az *érzelmeiket közvetlenül, a tiszteleten, a viselkedésen és a felelősségen stb. keresztül kellett kifejezni*.

A férj és a feleség, a gyerekek és a szülők közti távolságot a nyelvhasználat is megjelenítette, illetve fenntartotta. A családokon belül ugyanakkor sokféle variáció élt, azoktól a családotól kezdve, amelyekben csak a gyerekeknek kellett magázni szüleiket, a szülők egymást tegezték, azokig, amelyekben mindenki vagy senki sem magázta egymást, illetve az egészen bonyolult státusz, szerep és nemi alapú rendszerekig (pl. fiúk-lányok, szülők-gyerekek, házastársak közti nyelvhasználat egymástól is eltérően szabályozott: a

fiúk tegezik egymást, de magázzák a lányokat, a lányok magázzák egymást, de tegezik a fiúkat, a gyerekek magázzák a szüleiket, akik...) *A harmadik nemzedékre a nyelvhasználat majdnem tökéletesen homogenizálódott*, a magázás a szűkebb családban majdnem kihalt, szülők és gyerekek közel ugyanazt a nyelvet használják.

A korábbi nemzedékek életét átjáró társadalmi távolság abban is megnyilvánult, hogy a gyerekek ritkán beszéltek személyes dolgokról a szüleikkel, ritkán osztották meg intímabb gondolataikat-érzéseiket, és a szülők szinte sosem játszottak velük. Dolgoztak, és amennyiben a két világ találkozott, az a munka világában történt.

Úgyszintén a két világ közeledésére utal a mesemondás, illetve a szülőkkel közös játékok, hobbik térnyerése. Amíg a nagyszülők idején a mesélés többnyire egy-egy jelentős családi esemény vagy epizód felidézését jelentette, a megkonstruált múlt egy-egy részletébe való bevezetést, a harmadik generáció gyerekkorában a családi anekdoták mellett a gyerekeknek szóló esti felolvasás általános szokássá lett. Mindez nemcsak az *intimitás polgárisabb formáinak a jelenlétét* fejezi ki, akárcsak az ünnepek, a *családtudat és az együttes élmény* tartalmának és helyszínének az átalakulását, *differenciálódását* is jelzi.

A nagyszülők nemzedékében a nagyobb családi ünnepek még egybeestek a vallási ünnepekkel vagy a helyi közösségi eseményekkel. Így az év kiemelkedő napjai a Karácsony, a Húsvét, valamint a vásárok, a búcsúk stb. voltak. A harmadik generációban már egyértelműen a születésnapok állnak a családi élet centrumában, bár az individuális és a nagyobb családi vagy közösségi ünnepek sorában átmenetet képző névnapoknak még mindig nagy a jelentősége, és természetesen vallási tartalommal vagy világiasodó formában, de tovább élnek a karácsonyi és a húsvéti szertartások.

Vétségek és büntetések

A családi élet bensőségesebbé, a kapcsolatok személyesebbé válása, a szülői kontroll csökkenése nem járt együtt az engedékeny nevelés térnyerésével: a vétségek és büntetések aránya mindhárom generációban azonos. A családok nagyobb része a harmadik generációban is sokat büntet, jóllehet a büntetések a korábbinál kevésbé drasztikusak, a magatartás szabályozásában nagyobb szerep jut a verbalitásnak, az elmarasztalásnak, a szidásnak, dorgálásnak. A vétségek száma a háború környékén született szülői generációban a legmagasabb, a 3. generációban csökken, de nagyobb, mint az elsőben: a nagyszülők gyerekkorukban, feltehetően márcsak a brutálisabb büntetések miatt is, jobban tartottak a szüleiktől, s így eleve kevesebbszer szegték meg az egyébként is szilárdabb szabályokat.

A vétségek és büntetések szerkezetét ugyanakkor egyrészt nagyfokú állandóság, másrészt a család átalakulásával, illetve a környező világ részleges modernizálódásával összhangban *a diverzifikálódás jellemzi*. A nagyszülők gyerekkorában a hagyományos erkölcsi értékek megszegésén túl (pl. hazugság), a felnőtt és a gyerekvilág elválasztottságából eredően az egyik legnagyobb bűn a két világ határainak átlépése, a tiszteletlenség és az engedetlenség volt, illetve a korai munkavégzés kötelezettségeinek elmulasztása (pl. a gyerekre bízott állatok elkóborlása, szétszéledése vagy az edénytörés, illetve az, ha valaki kivonta magát a munkából). A vétségek sorában a hazugság a szülők és a gye-

rekek generációjában is az első helyen áll, sőt megnövekedett jelentőségével (1. generáció: 26%, 2. generáció: 36%, 3. generáció: 38%) ez képezi a generációk közötti érték-kontinuitást.⁹ Ugyanakkor a 2. generáció szülei, vagyis a szülőkké lett nagyszülők már kevésbé tekintették bűnnek a tiszteletlenséget, a visszabeszélést és az engedetlenséget, viszont másként viszonyultak az iskolához, a tanuláshoz (vétségnek számít az iskolai munka elhanyagolása, a rossz jegy), és megjelentek az életformaváltozásra, a mozgékonyagra, függetlenségvágyra reagáló elvárások (késés szakcionálása), illetve a gyerekek részéről a kor szelleméből is következő csavargások, új szokások (pl. a szomszéd fiúval való motorozás). A 3. generációra a tanulás szerepe tovább nőtt, de nem annyira, hogy az egyes családokban közvetített, egyre határozottabban elkülönülő értékek egy részét összeszervezze, és gyakoribbak, netán gyakrabban a szülők tudomására jutnak, illetve több szülő-gyerek konfliktust okoznak az iskolai és a testvérek közötti verekedések. Időközben a vétségek közül is eltűnt néhány: a vallás hanyagolása (pl. nem ment el a misére, megszegte a vallási előírásokat) és az olyan szűkösség diktálta helyzet, melyben a család számára komoly problémát okozott, ha a ruha a játék közben elszakadt.

A büntetésekben az európai szocializációs kutatások eredményeihez hasonlóan terjednek a verbális formák (9, 18 és 20%). Ennek ellenére még 3. generációban is kevés a differenciált, a gyerek korához és a vétség súlyához alkalmazkodó, valamint az értékintenzitást elősegítő szülői reakció. A felnőtt hatalmának nyers megnyilvánulása, a nyílt agresszió keresztül történő megfélemlítés, vagyis a testi fenyegetés pedig – ha csökkenő tendenciával is – de a szülői eszköztárnak a nyolcvanas években is számottevő része: a nagyszülők és a szülők közül minden negyediket durván verték, a gyerekek között ez az arány 5:1 volt. Kihalóban van viszont a fájdalomra és bünbánatra apelláló hagyományos büntetés, a kukoricára térdepeltetés és feltűnnek az olyan érzelmekre ható módszerek, mint amilyen a zsarolás vagy a szeretetmegvonás.

A gyerekkor és a játékok

Hasonlóképpen a család belső életéhez, a játékok is a gyermekkor kétségtelen jelentőségét, illetve a differenciálódás jegyeit mutatják. A gyerekkor ma hosszabb: a századfordulón még sok családban meglehetősen archaikus módon, csak az első néhány évet jelölte. Fiúk is, lányok is hat-hét évesen dolgozni kezdtek, és egyre felelősebb és bonyolultabb feladattal bízták meg őket. Játzásra idő az iskolai és otthoni munka után, valamint vasárnapokon adódott. A munkamegosztásnak ez a rendje a második generációra már valamelyest változott, és a harmadik generációra, a gyerek – ha nem is mentes a család otthoni, gazdasági netán hobbi tevékenységeiben való részvételétől – legfőbb feladatává az iskola és a tanulás lett.

A gyerekkorról alkotott felfogás szintén más. Az első évek nem egyszerűen a felnőtt életre, a felnőttkorra való felkészülés éve; különálló, sajátos életciklust alkotnak, melyet a gondtalanság, a komoly felelősség hiánya jellemez, amit a szülőknek, ha „jó szülők” akarnak lenni, biztosítaniuk kell. Mindez kifejeződik a szimbólumokban és státuszsim-

⁹ Hasonló eredményt közöl *Füstös és Szabados* (1998): a gyereknevelési elvek közt 1982-ben és 1996-ban is magasan a többi felett áll az őszinteség (263. o.).

bólumokban, a gyerekeket körülvevő tengernyi tárgyban, a gyerekszoba vagy legalább a külön sarok igényének elterjedésében, a gyerekbútorokban, tapétákban, könyvekben, játékokban.

A megnyúlt gyerekkoron belül ugyanakkor egyfelől *elválasztódott a kisgyerekkor és az iskoláskor*, másfelől a hagyományosabb és az újabb játékok együttesen belül többértévé vált a játékok, tevékenységek és játékformák szerkezete. Nemcsak a különféle játékok szaporodtak meg¹⁰ (a nagyszülők korában fiúk-lányok átlagosan 14–15, a szülők 29–31, gyerekeik 38–32 féle játékot illetve játékkal játszottak), megjelentek, majd elterjedtek a készség- és képességfejlesztő, illetve a közvetlen tanulást ösztönző játékok (lego, kirakók, optikai és fémépítők, mindenféle modellek stb.). Egyértelműen *megnőtt a játék fejlődéslelektani szerepe és módosult a szocializációs funkciója* (6. táblázat). A nagyszülők mint gyerekek a mai fiatalokhoz képest gyakrabban voltak együtt hasonló korú társaikkal, a már említett hely hiányában¹¹ is több időt töltöttek kint a szabadban, csoportos vagy páros, fizikai ügyességet, fűrgeséget, mozgékonyt kívánó játékokkal (versenyek, kidobós, fogócska, „adj király katonát” stb.), esetenként kockázással, kártyával, dominóval. Különösen a fiúk, mert a lányok körében népszerűek voltak, s részint maradtak a páros-, főként szerepjátékok (papás-mamás, boltos stb.). *A csoportos és individuális játékok aránya lassan de folyamatosan az individuális felé tolódik*: a „bandázás”, a csoport a korábbi megközelítően 40% helyett a harmadik generációban 30%-ot képvisel.¹² Kismértékben a nem szabadtéri páros játékok léptek a helyébe, a szerepjátékok mellett a kétszemélyes társas és ügyességi játékok (pl. a rugós foci, a malom vagy a torpedó, amőba stb.).

A fiúk és a lányok közötti különbség egyrészt elmosódni, másrészt felerősödni látszik. Közeledésre utal például, hogy az individuális játékok mindkét csoportban az első helyre kerültek, vagy, hogy a lányoknál, bár máig nagyobb, lassan csökken a szerepjátékok súlya (7. táblázat). Növekvő különbségeket rejt azonban a játékfajták összetételének alakulása.

A nagyszülők, fiúk-lányok még hasonló típusú játékokkal-játékokat játszottak: csoportos és a nemi szerepeket megerősítő, illetőleg tradicionális ügyességi játékokat, a lányok a már többször említett szerepjátékokat is. A szocializáció szempontjából ez *mindkét nem számára a csoportkonformitás, a fizikai ügyesség, állóképesség, illetve a majdani jellegzetes férfi-női tevékenységek képét megidéző vonások begyakorlását, rögzítését* fedte, mely utóbbi a lányok esetében kiegészült a társasági élet, a társadalmi kapcsolatok fenntartását szervező női szerepkészlethez szükséges kommunikációs készségekkel. *Az átmenetet újra csak a szülők nemzedéke jelenti, a gyerekkorukra módosult minta csekély különbséggel hagyományozódott tovább a harmadik generációra.* Az új (nem szórványos) kisgyerekkori – valamint a jellegzetes nemi szerepekhez kapcsolódó játékokból

¹⁰ Meglepő módon a nagyszülőknek is több játékuk volt, mint amennyire számítani lehetett, és a nemek szerinti különbségek is a vártnál kisebbnek bizonyultak. A nagyszülők játékainak a fele kb. gyári játék volt; ez az arány természetesen folyamatosan nő, a harmadik generációban kétharmad körül van.

¹¹ Mint ahogy erről korábban volt szó, a nagyszülők generációjában még sokan egy vagy kétszobás parasztházakban vagy szoba-konyhában laktak, értelemszerűen nem volt olyan külön tér, mely csak a gyerekek számára lett volna kialakítva.

¹² Ebben az összefüggésben a társasjátékok a csoportos játékok között szerepelnek.

alapvetően két tendencia rajzolódik ki: az elsősorban lányoknak szóló megkülönböztetett kiskori *figyelem* és „*babusgatás*” *elterjedése*, továbbá – a kényeztetéssel összhangban, de a korábbiakkal ellentmondásos módon – a *férfiasság felértékelődése*. Ez utóbbi esetében arról lehet szó, hogy az általánosabb külső és belső folyamatokat, mint például a nemi szerepek határainak fellazulását, a szerepegyenlőség lehetőségét, a fiúk elnőiesedését, a lányok férfiassá válását a család a különbségek korai túlhangsúlyozásával szabályozza, illetve ellensúlyozza.

6. táblázat. A játékok megoszlása a három generációban és nemenként (%)

Játék	1. generáció		2. generáció		3. generáció	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
<i>Kisgyerekkori játékok</i> (pl. bűgőcsiga, építőkocka, húzós játékok, hintaló stb.)	9,4	8,8	16,3	14,5	14,8	17,2
<i>Nemi szerepekhez kapcsolódó játékok</i> (pl. babák, edények, katonák, autók stb.)	15,7	12,5	19,2	14,2	19,5	12,9
<i>Szerepjátékok</i>	4,7	11,6	4,9	10,1	6,3	10,6
<i>Kirakós és ügyességi játékok</i> (pl. türelmjáték, puzzle, kifestők stb.)	7,1	7,9	5,1	5,5	8,5	9,6
<i>Építőjátékok</i> (pl. Lego, fémépítők)	–	–	–	–	2,6	1,8
<i>Hagyományos páros játékok</i> (pl. cérna, verespecsenye, kitapsolós mondókák stb.)	5,5	6,7	3,6	6,5	3,9	4,5
<i>Újabb páros játékok</i> (pl. gombfoci, asztali foci, rex stb.)	3,9	0,6	2,8	1,1	3,3	0,7
<i>Egyéb páros játékok</i> , (pl. torpedó, amőba stb.)		0,6	3,0	3,3	3,5	4,5
<i>Táblás társasjátékok és kártyák</i>	7,9	8,5	9,7	10,0	11,3	9,8
<i>Hagyományos ügyességi játékok</i> (pl. ugrókötel, karika, jojo stb.)	10,2	12,2	6,5	9,1	4,6	8,5
<i>Csoportos játékok</i> (pl. Amerikából jöttem, körjátékok, számháború, bújócska stb.)	35,4	30,7	28,8	25,6	21,9	19,7
<i>Összes</i>	127	329	527	613	461	705
A különböző játéktípusok átlaga	14	15	29	31	38	32
ebből %						
<i>Individuális játék</i>	42,5	41,4	47,1	43,4	49,9	50,1
<i>Páros játék</i>	14,2	19,5	14,4	21,0	18,2	21,4
<i>Csoportos játék</i>	43,3	39,2	38,5	35,6	31,9	28,5
<i>Gyári (esetleg házi készítésű) játék-tárgy</i>	54,3	52,1	60,8	57,4	66,7	64,5
<i>Szerepjáték</i>	4,7	10,7	4,1	8,1	4,7	7,8
<i>Kelléktelen (esetleg saját készítésű kellekekkel játszott) csoportos és páros játékok</i>	40,9	37,2	35,1	34,5	28,6	27,7
<i>A különféle tárgyi játékok átlaga</i>	8	8	18	18	26	22

Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában (1910–1990)

7. táblázat. A játékok rangsora a három generációban

Rang- sor	1. generáció		2. generáció		3. generáció	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
1.	Csoportos játékok 35 %	Csoportos játékok 31%	Csoportos játékok 29%	Csoportos játékok 26%	Csoportos játékok 22%	Csoportos játékok 20%
2.	Fiús játékok 16%	Lányos játékok 13%	Fiús játékok 19%	Kisgyerekkori játékok 15% Lányos játékok 14%	Fiús játékok 20%	Kisgyerekkori játékok 17%
3.	Trad. ügyességi játékok 10%	Trad. ügyességi játékok 12% Szerepjátékok 12%	Kisgyerekkori játékok 16%	Szerepjátékok 10% Társasjátékok 10%	Kisgyerekkori játékok 15%	Lányos játékok 13%
4.	–	–	Társasjátékok 10%	–	Társasjátékok 11%	Szerepjátékok 11%

Összegzés

A vizsgált családokban az életkörülmények, a lakásviszonyok, a gyerekkor téri világa a három generáció során differenciálódott, a többségében szűköségben felnövő nagyszülők unokái között megnöttek a különbségek. A családi élet kereteit meghatározó együttélési formák viszont leegyszerűsödtek, és a gyerekvilág tárgyaihoz hasonlóan homogenizálódtak.

A családszerkezeti változások számos tendenciájával szemben a családon belüli viszonyok átalakulása szoros rokonságban áll a nagyobb európai és amerikai folyamatokkal: a szerepek újrafogalmazódtak (a nemi szerepek mind a szülők, mind a gyerekek körében rugalmasabbak), a szülői kontroll gyengébb vagy áttételezettebb, az intimitás a családi élet természetes része, a korábban mereven szétválasztott felnőtt és gyerekvilág határai nyitottabbak, eltűntek vagy láthatatlanná váltak.¹³ A gyerekkor nemcsak hosszabb: különös jelentőségre tett szert, és a maga tevékenységeivel, tereivel és tárgyaival (gyerekszoba, játékok) a családi életben belül sajátos helyet foglal el. Mindez egy olyan általános folyamat része, melynek során maga a család levált a nagyobb vallási és helyi közösségekről, szekularizálódott és individualizálódott.

¹³ Ez a folyamat – bár értelmezésére és következményeinek elemzésére itt most nincs mód – külön figyelmet érdemel, mert sok családban a polgári-polgáris család kialakulásával, térbeli feltételeinek létrejöttével, belső szerkezetének részleges megjelenésével egyidejűleg megindulnak azok a változások is, melyek a határok újrajelöléséhez, az éppen csak kialakult szerkezet fellazulásához, egy több átmenetet tartalmazó formához vezetnek.

A változások egy része a második vagy a harmadik generációban következett be, tehát szakaszos, másik része folyamatos és a hagyományosabb vagy összetettebb család-, illetve háztartásszerkezettől részint független. Ez a leglátványosabb a szülők nemzedékében, ahol felszaporodtak a nagyobb, bonyolultabb szerkezetű háztartások, a nők részben mégis kikerültek a család kötelékéből, valamint a gyerek és a felnőttvilág viszonya is módosult.

A család intézményének nagyfokú rugalmassága mellett mindez már – e dolgozat témáját és kereteit messze meghaladva – az új és a régi összeillesztésének finomabb mechanizmusára, azaz a család szocializációs funkciójának sajátos adaptivitására irányítja a figyelmet.

Irodalom

- Anderson, M. (1995): *Approaches to the history of the Western family 1500–1914*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Andorka Rudolf és Faragó Tamás (1984): Az iparosodás előtti (XVIII-XIX. századi) család és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 26. 3–4. sz. 403–437.
- Aries, Ph. (1987): *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Armstrong, W. A. (1972): A note on the household structure of mid-nineteenth century York in comparative perspective. In: Laslett, P. (szerk.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 205–214.
- Füstös László és Szabados Tímea (1998): A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997). In: Hanák Katalin és Neményi Mária (szerk.): *Szociológia emberközelben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 244–277.
- Gowler, D. és Legge, K. (1983): Dual-worker families in families in Britain. In: Smelser, N. (szerk.): *Families in Britain*. Routledge, London, 138–158.
- Greeven, Ph. J. (1972): The average size of families and households in the Province of Massachusetts in 1764, and in the United States in 1790: An overview. In: Laslett, P. (szerk.) *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 545–561.
- Laslett, P. (1972a): Introduction. In: Laslett, P. (szerk.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laslett, P. (1972b): Mean household size in England since the sixteenth century. In: Laslett, P. (szerk.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 126–158.
- Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh András és Pukánszky Béla (1994): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Katalin (1996, szerk.): *A gyermek a koraiújkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Pukánszky Béla és Vajda Zsuzsanna (1998, szerk.): *A gyermekkor története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2000): A gyermek évszázadának hajnalán. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Somlai Péter (1986): *A konfliktus és megértés*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában (1910–1990)

- Szabolcs Éva (1995): *Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából*. ELTE BTK, Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány, Budapest.
- Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában*. Gyermekkép Magyarországon, 1868-1890. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2000): Neveléstörténet és gyermekkortörténet. In: Pukánszky Béla (szerk): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest, 66–74.
- Vajda Zsuzsa (1997): Viták a gyermekkortörténet kutatásában. *Pszichológia*, 17. 3. sz. 285–300.
- Vajda Zsuzsa (2000): Gyermekfelfogás és gyermekkor a történelemben. In: Pukánszky Béla (szerk): *A gyermek évszázada*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 80–102.
- Wall, R.(1972): Mean household size in England from printed sources. In: Laslett, P. (szerk.) *Household and family in past time*. Cambridge Univesity Press, Cambridge, 159–205.

ABSTRACT

ÁGNES BORECZKY: CHANGES IN PARENTS' PERCEPTIONS OF THEIR CHILDREN, IN CHILDREN'S LIVING CONDITIONS AND IN SOCIALIZATION

In the families surveyed, differences were found between three generations in living and housing conditions as well as in childhood living space; in the majority of cases, there were marked differences between grandchildren and their grandparents, who had grown up with shortages. The contours of family life as determined by housing patterns, however, had become simplified and homogeneous as had childhood objects. *Unlike numerous other tendencies in family structure, shifts in relationships within the family are closely linked to American and European trends*: roles have changed (gender roles among both parents and children have become more flexible), parental control has weakened or become less direct, intimacy has become a natural part of family life, the borders between adults' and children's worlds, once strictly guarded, have opened up, disappeared completely, or turned invisible. Childhood not only lasts longer but it has taken on a greater significance and occupies a special position in family life with its own activities, spaces (such as the children's room), objects (such as toys). These phenomena are part of a general trend in which the family unit can be seen as having separated itself from religious and local communities and thus become secularized and individualized. *These changes have been gradual*, taking place in the second or third generation *in some cases; in others, it has been an ongoing process and partly independent of more traditional or extended household structures*. This was most common in the parents' generation, in which large, structurally complex households abounded, women somehow still managed to avoid certain family ties, and the relations between the worlds of children and adults also changed. In addition to revealing light on the considerable flexibility of the family as institution, this study draws our attention to *the intricate interpersonal family dynamics, old and new*, in other words, the *peculiarly adaptive nature* of the socializing functions of the family, an area clearly beyond the scope of the present article.

Magyar Pedagógia, 101. Number 2. 151–169. (2001)

Levelezési cím / Address for correspondence: Boreczky Ágnes, H-1114 Budapest, Keme-
nes u. 14.